

ז'אן סיבליוס (1865-1957): הברבור מטואנלה (חובר ב-1894)

יעדים לימודיים:

התלמיד ילמד על הז'אנר פואמה סימפונית – מוזיקה תוכניתית המספרת אגדה.

התלמיד יכיר את הקרן האנגלית ואת אופייה כמספרת סיפורים.

התלמיד יתוודע אל תרבות שונה ורחוקה מן הסביבה המוכרת לו.

התלמיד יתנסה בהקשבה ונגינה תוך תפיסה חדשה של ממד הזמן במוזיקה.

אגדות מארץ אלפי האגמים

פינלנד היא ארץ צפונית מאד, עתירה ביערות ובאגמים. החורף שם ארוך, מושלג וקשה במיוחד. שעות האור מעטות והשמש אך לעיתים רחוקות נראית מבעד לעננים. בימי-הביניים הרחוקים גרו שם ציידים, דייגים וכורת-עצים. הבתים בהם גרו נקראו בשם "בקתות עשן" ובאמצעותם התגוננו האנשים מן הקור האכזרי:

במבט מבפנים הכילה הבקתה חדר אחד גדול, השוקק פעילות לכל המשפחה. כדי להמחיש זאת ניקח תמונה מתוך ספר-ילדים פיני, המראה את "בקתת העשן" מבפנים. מימין אנו רואים את התנור המשמש לבישול ולחימום. החום מגיע הודות לעצים הבווערים ואדי התבשיל העושים דרכם לארובה. במרכז התמונה יושב הסבא ומספר לילדים אגדות מפחידות:

הנה תשמעו סיפור: מעשה בגיבור **למינקאיינו**, החודר אל ממלכת הצפון **פּוהיולה**, כשהוא מחופש לזאב הערבות. הוא פוגש במכשפה **לורי** בעלת השיניים העקומות, אך מתאהב בביתה היפה וחפץ לשאתה לאשה. כדי להשיג את הבת, מטילה עליו המכשפה שלוש משימות קשות. במשימה הראשונה הוא צד אייל צפוני, ובזו שלאחריה הוא מצליח להשתלט על סוס אימתני, אבל המשימה הבאה שלו היא הקשה מכולן: עליו לשלוח חץ בברבור השט לו במימי אגם **הטואונלה** – זהו הגיהנום באגדות הפיניות העתיקות.

"טואונלה, ממלכת המוות", כותב המלחין **ז'אן סיבליוס** בהקדמה ליצירתו **הברבור מטואונלה**, "מוקפת בנהר רחב ידיים, ומימיו השחורים, גועשים בדרכם אל המקום שבו הברבור מטואונלה שט לו בהדר, ושר". ממת יודע הברבור לשיר? יש הטוענים כי העוף המקסים הזה, שאגמי פינלנד משופעים בו, נושא קולו בשיר בטרם אוחד בו המוות. מכאן נפוץ הביטוי **שירת הברבור** לתיאור של מלחין או משורר שכותבים את יצירתם האחרונה.

שירת הברבור

כיצד שר הברבור? הקיפו את התשובה הנכונה (צלילים ארוכים בכלי הקשת / הכינורות בצלילם הגבוה / צלילה של הקרן האנגלית / צלילו של הצ'לו) יצירתו של סיבליוס פותחת בצליל מיתרים ארוך העולה ממעמקים אל פני-המים של האגם.

הקונטרבסים פותחים, אחריהם הצ'לים, הויולות, ולבסוף הכינורות בצלילם הגבוה ביותר. למרות שכלי מיתרים רבים מצטרפים בתורם, ואחרים משתתקים – נדמה לנו שאנחנו שומעים צליל אחד רצוף. כך מצויר המלחין את העומק ואת השקט של אגם המוות.

לפתע פולח את השקט קולו של הברבור, (כלי?) במנגינה עצובה ובגוון מזר. מעל לשירתו של הברבור עוד מרצדים המים בכינורות, וצ'לו אחד חוזר ומתווה עבורנו את העלייה מן המצולות אל פני המים. איזה מלחין נוסף כתב מנגינה מאוד מרגשת לצ'לו המתארת ברבור בליווי פסנתר? (סן-סנס)

הכינורות

הברבור

הצ'לו

סיכום-ביניים

הברבור מטואנלה זו יצירה המספרת על ברבור בודד השט בלב אגם אפלולי בארץ המתים – השאול או הגיהנום בלשוננו. כוונתו של המלחין לספר סיפור בצלילים כתובה על דף הפתיחה של התווים. יצירה כזו, שאיננה "רק" מוזיקה, אלא מהווה גם סיפור בצלילים נקראת בשם **פואמה סימפונית** (או: **שיר סימפוני**). **סיבליוס** כתב פואמות סימפוניות רבות, בהן תמונות היסטוריות וכן אגדות עם, שמקורן בפינלנד, מולדתו.

הקרן האנגלית

כלי הנשיפה המשמיע את שירת הברבור איננו משתתף באופן תדיר בתזמורת של המאה התשע עשרה. שמו של כלי הנשיפה הזה הוא **קרן אנגלית**. קולו עצוב ומאנפף. הכלי שייך למשפחת האבובים, אלא שהוא נמוך יותר מן האבוב וצלילו כהה יותר. יופיו העמום של הצליל עושה אותו למתאים ביותר לנוף החדגוני והקודר, ולשירתו חסרת התוחלת של ברבור המוות.

שאלה: הנה תמונה של שלושה חברים המנגנים אבוב בתזמורת. מי מהם מנגן באבוב, ומי בקרן האנגלית?

נוכל לזהות את הקרן האנגלית בידו של הבחור משמאל, לא רק על פי גודלה (היא גדולה בהרבה מן האבוב, כאמור) אלא גם על פי צורת הפייה שלה. בעוד הפייה של האבוב ישרה, הפייה של הקרן האנגלית היא מעוגלת. הבדל אחר אפשר לראות בתחתית התמונה – האפרכסת של הקרן האנגלית מתרחבת ודמוית פעמון. הקרן האנגלית היא כביכול "אחותו הגדולה" של האבוב, לשניהם צלילים מאנפפים ופיה שהיא פומית דו לשונית. היא כנראה הומצאה כנאמר, כדי להגיע לגוון דומה לאבוב אלא בצלילים נמוכים יותר הנה תמונה נוספת שתמחיש את ההבדלים:

מדוע נקרא שמו של הכלי **קרן אנגלית**? הרי אין היא כלי מתכת כמו קרן היער, ואין כל קשר בינה ובין אנגליה? למרות השערות רבות, לשאלה זו אין תשובה ברורה עד היום...

מוזיקה לאומית

נשמע כעת את הדקות הראשונות (כדאי לציין מס' דקות מדויק בביצוע מסוים או מס' תיבות) מן היצירה **הברבור מטואנלה** מאת **ז'אן סיבליוס**, ונעקוב אחר המשט של הברבור במי האגם הקרים, ובאור העמום של

הצפון הרחוק. מהיצירה הזו בוקעים צלילים שאיננו שומעים כדוגמתם בשום מוזיקה אחרת שחברה בתקופתו של סיבליוס – העשור המסיים את המאה התשע-עשרה.

כדי להגיע אל צלילים אלה, סיבליוס לא היה צריך להרחיק חס וחלילה אל מחוזות השאול. ככל הפינים, הוא אהב מאד את הטבע של ארצו. סיבליוס הכיר היטב את מראה האגמים, בעיקר בחודשי הסתו האפלים, שבהם השמיים מעוננים תמידית והשמש המסתתרת מאחוריהם זורחת רק שעות מעטות במשך היום. מי האגמים בעונת הסתו, צבעם כהה אף הוא, ועדיין אין הם קופאים והשלג טרם נערם על פניהם. למרות זאת דומיה נסוכה על פניהם.

התמונה שלפניכם היא מן הסתו האחרון. מבט על **אגם פייליין** במחוז קרליה הצפונית בפינלנד.

סיבליוס אהב את האגם הגדול והקסום הזה. הוא פקד אותו לראשונה לאחר נישואיו בשנת 1892, שם התגורר בבקתה במשך כחודש והלחין את יצירותיו. מעט לאחר ששב לעיר הבירה הלסינקי הוא החל לכתוב את **הברבור מטואנלה**, מתוך כוונה שהיצירה תשמש כפתיחה לאופרה שרצה לחבר. אופרה זו היתה עתידה אף היא לספר על גיבור אגדי וקדום, המבצע משימות אדירות, כדי לרצות את מלכת הצפון היפהפיה.

בכך מצטרף סיבליוס לשורה ארוכה ונכבדה של קומפוזיטורים בני המאה ה-19 מארצות שונות, שבקשו להביע ביצירותיהם את האהבה לארצם, את היופי של אגדותיה ואת ייחודם של נופיה. ברבות מארצות אירופה, בצ'כיה, בנורבגיה, בפולין וברוסיה, הופיעו באותה עת מלחינים (כדאי לנקוב בשמותיהם) שביססו את יצירותיהם על נופי ארצם, על האגדות המהלכות בקרב תושביה, על מאורעות היסטוריים משמעותיים ועל שירים וסיפורים שחברו בה. וכעת, **סיבליוס** מצרף את **פינלנד** לאותה רשימה גדולה של ארצות, שבהן נכתבת **מוזיקה לאומית**.

התבוננו בתמונת האגם, והקשיבו ל**ברבור מטואנלה** (לכל היצירה) כיצד מבטאת המוזיקה את מראה האגם והנוף הפיני?

סיכום ביניים:

סיבליוס הוא מלחין שיצירותיו טבועות בנוף ארצו, והן מספרות את האגדות העתיקות העוברות שם מדור לדור. בכך הוא נחשב למלחין של **מוזיקה לאומית**. הפואמה הסימפונית היתה אחת מצורות הביטוי המרכזיות של המלחינים הלאומיים באירופה של המאה ה-19. סיבליוס הרבה לכתוב פואמות סימפוניות.

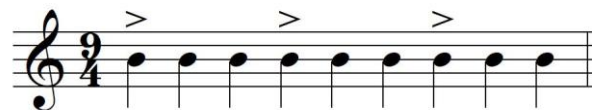
ממד הזמן

אחד החידושים המיוחדים לסיבליוס הוא יחסו **לממד הזמן**. כאשר אנחנו מדברים על הזמן במוזיקה אנו מתכוונים בדרך כלל למושגי הקצב השונים: הפעמה, המשקל, המפעם (טמפו). אולם בארץ המתים אין משמעות לזמן כפי שאנו מכירים אותו – שם משתרר הנצח. בוודאי נתתם לבכם על כך כי היצירה איטית מאד, וכי קשה לספור בה פעמות, קשה להבין מהו המשקל, ובהעדר שני אלה, קשה מאד להחליט מהו המפעם.

כיצד סיבליוס מנסה להעלים ולשנות את מושגי הזמן שלנו ביצירתו הברבור מטואנלה?

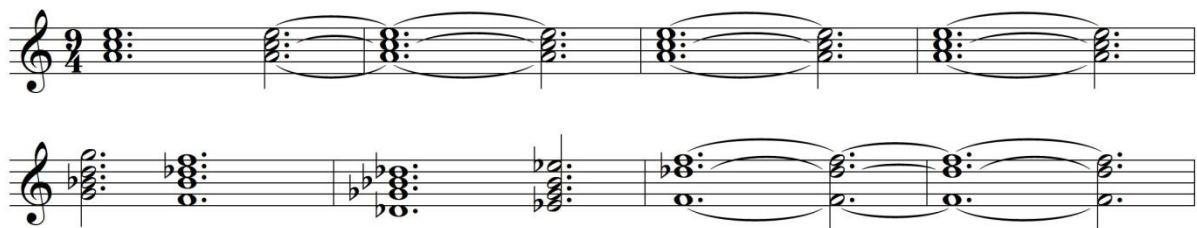
המשקל הרשום ביצירה: ספק אם פגשתם אי-פעם משקל כזה: 9/4. מספר כה רב של רבעים עלול לבלבל אותנו בספירה, ולגרומ לנו לאבד את הפעמות הכבדות והקלות של התיבות. כדי לעזור לנו בספירה, נחלק את המשקל בתיבה לשלושה חלקים, ובכל חלק יהיו 3 פעמות. נדגיש כל פעמה ראשונה מתוך ה-3, וכך ננסה לספור:

1-2-3, 1-2-3, 1-2-3

כל זה טוב ויפה, אולם כשאנו מאזינים ליצירתו של סיבליוס, ניווכח כי אף אחד ממרכיביה איננו מסוגל ואיננו שואף לעזור לנו לזהות את המשקל.

נתמקד תחילה בכלי המיתרים: קבוצת המיתרים הגדולה בתזמורת משמיעה צלילים ארוכים המשתרעים על פני תיבות שלמות, כך שאי אפשר לחלק אותם לרבעים: הנה קצב השינוי של האקורדים בכלי המיתרים בתחילתה של היצירה: (תרגיל: רצוי לתת לתלמידים לנסות לנצח בעצמם ולגלות מהו המשקל. בקורס מתודיקה הדגשנו את חשיבות הלימוד וההוראה בגישה הקונסטרוקטיביסטית)

כל כך מוזר הוא המשקל 9/4, עד שאין כל אפשרות לכתוב בו צליל שאורכו תיבה שלמה! עלינו להרכיב צליל כזה משני אורכים: שלם מנוקד וחצי מנוקד. וכאן כתבו 4 תיבות במשקל של 9 רבעים, המורכבות מן הערכים:

חצי, חצי מנוקד רבע וכד' האקורדים נעים באיטיות ובאופן בלתי צפוי, כך שאף פעם לא נוכל לנחש מתי יופיע האקורד הבא. אין שום סדר בהופעתם, אלא להפך, שינוי מתמיד באורכיהם ובזמן השמעתם.

שאלה: התוכלו להשמיע את המקצב של כלי המיתרים, ולספור עד 9 בכל תיבה, או לחילופין לספור 3 פעמים עד 3? זאת רק אחרי שניסו בעצמם לאתר מהו המשקל

אולי שירת הברבור, המנוגנת **בקרן האנגלית** תוכל לעזור לנו להרגיש בפעמה ובמשקל? נביא אותה כאן, בנפרד משאר המרכיבים של היצירה:

זוהי מנגינה נפלאה, אך אין היא מסייעת לנו לזהות את המשקל: היא מתנוודדת בין צלילים ארוכים מאד ובין צלילים קצרים מאד, והמקצב שלה איננו חוזר על עצמו אפילו פעם אחת. הצליל הארוך הפותח את המנגינה, והצליל הארוך המסיים אותה, מדגישים לפנינו כי שירתו של הברבור באה מן הנצח וחוזרת אליו.

אולי המנגינה העולה **בצ'לו** מן המעמקים - וממשיכה **בוויולה** עד לגובה רב, שם היא מתחברת עם צלילים של הכינורות? אם נבחן מנגינה זו, נמצא שגם בה קשה מאד להאחז, כאשר אנו מנסים לקבוע את המשקל ואת הפעמה:

דרך נוספת היא לנגן, לשיר או להקליט מנגינות אלו מראש לפני ההיכרות עם היצירה (בידוד מרכיב לפני ההאזנה עפ"י בתיא שטראוס) ואז לבקש מהתל" שיזהו אותן בתוך היצירה. ושוב את כל המידע העשיר המדויק והמפורט המובא כאן, הופך לשאלות חשיבה. למשל, שימו לב, מה משבש את החלוקה ומקשה עלינו לזהות את הפעמה הראשונה?

התיווי אמנם מחלק באופן ברור את התיבות לקבוצות של 3 פעמים 3 רבעים, אולם המנגינה כלל לא עוזרת לנו להבחין בכך. קשתות החיבור משבשות את החלוקה, שכן הן מונעות מאיתנו לשמוע את הפעמה הראשונה בכמה מן הקבוצות. כמו כן, תנועת הרבעים מואצת בהמשך והופכת לקוורטולה – ארבעה צלילים המצטופפים בתוך מרחב הזמן של שלושה צלילים. הואיל ולא רבע ולשלוש אין מכנה משותף, הקוורטולה משבשת באופן רציני את תחושת הפעמה של הרבעים.

היה יפה באם היה עומד לרשותו של סיבליוס **כלי הקשה**, תוף או מצילה, שיקיש עבורנו את הפעמה, או לפחות יסמן את תחילתה של קבוצה בת 3 צלילים. אולם המלחין בוחר שלא לעשות זאת. כעת, כאשר פתיחתה של היצירה מוכרת לכם יפה, אתם מוזמנים לעשות זאת בעצמכם: לשמוע את תחילתו של הברבור

מטואנלה ולהקיש את הפעמות בכל כלי ההקשה העומדים לרשותכם. רצוי לעשות זאת בתוף גדול ככל האפשר ועם מקש רך, המרופד בלבד. רצוי גם להקיש את הפעמות באופן חרישי, כדי לא לפגוע בתחושת המסתורין האופפת את היצירה...

לאחר שנבצע פעילות זו, נגלה לכם כי סיבליוס כן נעזר בכלי הקשה ביצירתו "הברבור מטואנלה". בתחילתה של היצירה מושמע צלילו של **התוף הגדול** – אותו כלי שהיינו מצפים ממנו יותר מכל כי יתן את הפעמה במצעדים או בקצבי מחול.

אבל השימוש של סיבליוס בתוף הבס הוא שונה בתכלית: הוא מבקש מן המתופף להקיש חרש, אך במהירות, מעין עירבול צלילי, כך שהתוף יפיק מעין רעש רצוף ההולך וגובר, ואז, עם הגיעו לשיא, הוא הולך ודועך עד לאין. הנה התפקיד שהמלחין מייעד לתוף הבס סמוך לתחילתה של היצירה. ערבול הצלילים מסומן בתווים באמצעות האותיות tr (טריל) והקו המסולסל והארוך. ערבול צלילים זה נקרא גם בשם **טרמולו**.

פעילות: נסו כעת גם אתם להשמיע צליל דומה מכלי ההקשה שברשותכם: תופים, מצילות וכו'. צליל העירבול (הטרמולו) יתחיל חרש, כאילו מתוך השקט עצמו, יתגבר עד לשיא ואז ישוב ויחלש בהדרגה עד כדי היעלמות. בהמשך נסו להמחיש באמצעות כלי ההקשה את קולות הטבע: משב הרוח, רחש גלי הים, ואף קולות סערה.

הנה לפנינו שימוש שונה בכלי ההקשה ממה שהורגלנו לו. סיבליוס אינו רואה בכלי ההקשה כלי-מצעד, הנוקשים את הפעמות באופן סדור, אלא כלי נגינה הבעתיים, המחקים את רעשי הטבע, ומייצרים צלילים המתגברים ונחלשים במסגרת ממד הזמן! נגינה כזו בכלי ההקשה, ובעיקר בתופים הגדולים, אופיינית מאד לסיבליוס, ונפגוש בה בכל הסימפוניות הגדולות שכתב.

הערב יורד

נאזין, לסיים, ליצירה "הברבור מטואנלה" בשלמותה. אורכה ברוב ההקלטות הוא כ-9 דקות. במהלכה של היצירה נוספים כלי נגינה להרכב, והצליל עובר שינויים רבים. אולם תופעה אחת ראויה לציון, נסו להתמקד בה ולבדוק אם היא אכן מתרחשת: במהלכה של היצירה הצליל מתכהה ומתנמך, כאילו השמיים הולכים ומתקדרים בהדרגה. יתכן ורובד העננים הולך ומתעבה, או שתמונת הברבור השר מתרחשת לאחר הצהריים, כאשר העולם הולך ומחשיך, והערב עומד להגיע. לבסוף נשמעים אקורדים כהים במיוחד בכלי המתכת: הקרנות והטרומבונים ועמם כלי ההקשה המחזקים אקורדים אלה. המנגינה עוברת לכל כלי המיתר המנגנים אותה כאיש אחד, והיא נמוכה, כהה ומבשרת מוות ושקיעה.

כלי מיתר *cantabile (con gran suono)*

כלי נשיפה ממתכת וכלי הקשה

The image shows two systems of a musical score for 'The Swan' from Swan Lake. The first system is for strings and percussion, with the instruction 'cantabile (con gran suono)'. The second system is for woodwinds and brass, with the instruction 'cresc.'. The third system is for strings and percussion, with the instruction 'poco dim.'. The fourth system is for woodwinds and brass, with the instruction 'dim.'. The fifth system is for strings and percussion, with the instruction 'ppp'.

לסיכום

יצירתו של ז'אן סיבליוס הברבור מטואנלה היא פואמה סימפונית, השרה בעקבות אגדת עם עתיקה (לאגדה זו יש המשך מבעית אף יותר, אבל על כך בהזדמנות אחרת...). היא קשורה בתנועה הלאומית של המאה התשע-עשרה, לה היו שותפים רבים מעמי אירופה. המוזיקה הלאומית נועדה להפגין את אוצרות התרבות המיוחדים לכל אומה ואומה. סיבליוס נחשב עד היום לנושא דברה של האומה הפינית, ויצירתו הענפה מהווה מקור לגאווה לאומית לכל תושבי הארץ. יחד עם זאת, המוזיקה שלו חדשנית בעיקר באופן שבו היא מתבוננת בתופעת הזמן של הטבע. היא איננה בנויה על פעמות, משקל ומפעם, כמו רוב היצירות שאנחנו מכירים, אלא להפך, מנסה להעלים תחושות אלה, ולהביא במקומן תחושות חדשות, התואמות הן את כוחות הטבע (המים, העננים, השמש השוקעת) והן את המרחק בזמן מן האגדות והגיבורים של העולם העתיק.

קישור לביצוע או לחלקו למשל: https://www.youtube.com/watch?v=QY_PE4TgRkM

כאשר אנו מדריכים לגבי האזנה מודרכת בכיתות המוזיקה, אנו מתמקדים בחלקים מסוימים מתוך היצירה ומכוונים אליהם. מצאנו שתלמידים בכל הגילאים אינם יכולים להאזין ליצירה שאורכה למשל כ-8 דק' כמו במקרה של הברבור מטואנלה, ללא מטלות מוגדרות המתייחסות למקטעים מסוימים. במיוחד כאשר מדובר במוסיקה תיאורית איטית מתמשכת.